

STIELZ

FEBRUARI 1992

Stiel en Scheltema

Jaarverslag 1991

Roemrucht Leids: Koninklijke Sanders

Redactie:

Eric-Jan Weterings, Steenschuur 18d, 2311 ET Leiden, tel. 149114

Paul Kop, Groenesteeg 38, 2312 TM Leiden, tel. 125595
Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28 2311 XK Leiden, tel. 149863 / 277249

Stielz is een kwartaaluitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Meermanshof 13, 2312 XK Leiden, tel. 141405

Donaties kunt u storten op bankrekening 13.84.43.025 of girorekening 10.39.391

Inhoud**Scheltemacomplex moet op gemeentelijke monumentenlijst**

3

Jaarverslag 1991

6

De Vooruit

8

Financieel jaarverslag 1991

9

Jaarrekening 1991 en begroting 1992

10

Burgemeester Goekoop opent smederij STAL

11

Roemruchte Leidse bedrijven : Koninklijke Sanders BV

12

Berichten

14

Stopt Leidse stadsvernieuwing ?

15

Adressen bestuursleden Stiel

Henk Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071-619659 (voorzitter)

Heiko Tjalsma, Meermanshof 13, 2312 XK Leiden, tel. 071-141405 (secretaris)

Maria Goedhart, Van der Heimstraat 26, 2582 RZ Den Haag (penningmeester)

Ellen Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. 071-769454 (tweede secretaris)

Günther Ditz, Boerhaavelaan 162, 2334 EV Leiden, tel. 071-174553 (inventarisatie, secretaris taakgroep selectie)

Vergadering WIEL

De volgende vergadering van de werkgroep vindt plaats op dinsdag 18 februari 1992 om 15.45 uur in het Leidse Gemeentearchief, Boisotkade 2a. Leden en belangstellenden worden hiervoor uitgenodigd.

De agenda is als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Kort verslag en besluitenlijst vergadering 10 dec. 1991
4. Viering lustrum Stiel (mei 1992)
5. Stand van zaken bedreigde panden ("de Vooruit", Parmentierpanden e.a.)
6. Terugblik op activiteiten in 1991
7. Wat verder ter tafel komt.
8. Sluiting

Na afloop van de vergadering vindt in 't Kaisertje aan de Kaiserstraat een (verlate) nieuwjaarsborrel plaats, waarvoor het bestuur iedereen van harte uitnodigt.

H.D. Tjalsma
secretaris

Kort verslag en besluitenlijst vergadering WIEL 10-12-1991

- De vergaderdata voor de werkgroep in 1992 zijn: 18 februari (Gemeentearchief), 19 mei (Gulden Vlies), 1 september (Gemeentearchief), 15 december (Gulden Vlies).

- De sloop van de voormalige groenteveiling is enige maanden uitgesteld en zal nu op zijn vroegst februari/maart plaatsvinden. Een aantal bedrijven zal bij wijze van sponsoring helpen met onttakelen en vervoeren van de oude veilingklok (Van Duuren verhuisbedrijf en Nieaff-Smit).

- In de al jaren slepende zaak voor het behoud van de werkende molenviergang in de Aarlanden is nu door de Raad van State een definitief besluit gevallen. Het waterschap, dat de molens wilde vervangen door een modern gemaal heeft uiteindelijk helaas gewonnen. De molens zullen niet meer regulier blijven werken, maar wel blijven bestaan.

- Thomassen meldt dat het bij de restauratie van de Molen d'Heesterboom nog steeds wachten is op de goedkeuring van de plannen door de Rijksdienst voor Monumentenzorg en daardoor ook op de subsidie.

- Voor twee monumenten van bedrijf en techniek in Voorschoten begint hoop te ontstaan op behoud daarvan: het gemaal "De Vereniging" en de "Pasveersloot".

- Met het energiebedrijf Rijnland (EWR) zijn voor het eerst interessante en hoopgevende contacten gelegd.

- De Open Monumentendag 1992 zal in het teken staan van bouwstijlen: renaissance en classicisme.

- Voor de te maken videofilm "Leiden Textielstad" zijn een aantal subsidies toegezegd.

- Voor het dit jaar te vieren lustrum van STIEL zijn ambitieuze plannen gesmeed, waarover meer concrete mededelingen zullen volgen.

Scheltema-complex moet op gemeentelijke monumentenlijst

Het voormalige Scheltemacomplex aan de Oude Singel in Leiden moet op de gemeentelijke monumentenlijst worden geplaatst. Dat schrijft de taakgroep selectie van STIEL in een brief aan de gemeentelijke monumentencommissie. In beide beeldbepalende panden was tot in de jaren vijftig een van Leiden's bekendste textielfabrieken gevestigd, maar behoud van dit industriële monument is vandaag de dag niet zeker. Op nummer 56 is cultureel centrum annex café de Droomfabriek gevestigd en het pand ernaast fungeert als opslagruimte. Dit pand staat echter al geruime tijd te koop. 'De Marktsteeg is qua bouw een echte industriesteeg, waarvan er in Leiden niet veel meer zijn te vinden.' Hieronder volgt een enigszins bekorte versie van de brief, die vorige maand werd verzonden.

In het noordwestelijk deel van Leiden, waar de Oude Singel zich bevindt, zat vroeger een belangrijk deel van de Leidse textielindustrie. Grote fabrieken als die van Krantz, Clos & Leembruggen en Parmentier lagen vlak in de buurt. Het bedrijf van Scheltema lag echter midden in een woonwijk. Het heeft lange tijd een vrij stabiele plaats in de Leidse industrie ingenomen.

Volgens een mededeling in 1956 van de bedrijfsleiding van Scheltema is de wollen deken fabriek van J. Scheltema Jzn. op 12 juni 1817 opgericht. In bronnen en archiefmateriaal is nergens bevestiging voor die datum te vinden. Stichter Jacobus Scheltema Jansz. woont in 1817 nog maar net, of nog net niet in Leiden. Zeker is wel dat hij, 28 jaar oud, op 24 mei 1822 drie huizen met bijbehorend erf op de hoek van de Oude Singel en de Princensteeg (tegenwoordig Marktsteeg) koopt. Hier richt Scheltema een fabriek op voor wollen stoffen, sajetten en wollen garens.

Gegevens daaromtrent zijn vastgelegd door de bewoner van Oude Singel 58, Pieter Pama de Kempnaer; hij was niet ingenomen met de nieuwe fabriek die naast zijn huis werd ingericht en later uitgebreid. Tegen elke verandering in de fabriek richtte hij een bezwaarschrift aan de gemeenteraad van Leiden (waarvan hij zelf lid was). Ook de verderop wonende stadsarchitect Salomon van der Paauw had hinder van de fabriek.

Stoom

De mechanisatie bij Scheltema neemt een aanvang met de plaatsing van een rosmolen (paardenmolen) in 1828. Na vijf jaar moet die al vervangen worden door een stoommachine van 'lage drukking'. Protesten van enkele buurtbewoners hebben de afgifte van een vergunning misschien vertraagd, maar niet tegengehouden. In januari 1834 vraagt Scheltema vergunning aan voor een nóg modernere stoommachine: van 'hoge drukking'. Hij krijgt nog diezelfde maand principetoestemming van Gedeputeerde Staten. Aan de vergunning zijn wel een aantal voorwaarden verbonden, om het ongerief voor omwonenden te beperken. Pama de Kempnaer woont nog een kleine twintig jaar naast de fabriek. In 1853 verkoopt hij zijn huis aan de zoon van Jacobus Scheltema, Jan Scheltema Jacobsz., die

Dekenfabriek Scheltema aan de Oude Singel

Foto Niek Bavelaar

het eveneens als woonhuis gaat gebruiken.

Vanaf de oprichting in 1824 tot rond 1855 lijkt het bedrijf van Scheltema goed gerendeerd te hebben. Het was een relatief groot bedrijf, en modern uitgerust. In 1854 biedt het, volgens gegevens van de Kamer van Koophandel, werkgelegenheid aan 98 werklieden. Die verdienen een hoog loon vergeleken met andere salarissen in de Leidse textielindustrie: minimaal één gulden per dag.

De daarop volgende periode tot rond 1890 wordt gekenmerkt door stabiliteit, echter zonder dat het bedrijf groeit. Het aantal werklieden van Scheltema blijft onder de honderd; in 1890 zijn het er 99. De fabriek specialiseert zich in de productie van wollen deken. In 1890 is er nog steeds maar één stoommachine, en vergeleken met andere deken- en lakenfabrieken in Leiden is Scheltema niet sterk ge-

mechaniseerd. Veel werk wordt nog steeds met de hand verricht.

In de arbeids-enquête die in 1890 door een parlementaire enquête-commissie wordt gehouden, komt Scheltema er slecht af. Ten dele hangt dat ongetwijfeld samen met de lage graad van mechanisatie. Andere negatieve punten die in de enquête worden genoemd zijn onder meer de lange werktijden (gemiddeld 11 tot 13 uur per dag) en een in veel opzichten slecht en ongezond gebouw. In een brief van enkele werklieden-verenigingen aan de parlementaire enquête-commissie wordt het fabrieksgebouw beschreven als een krot, rijp voor de sloop. Het is onvoldoende verwarmd; in het dak zitten gaten en bij de ramen kieren, waardoor de elementen binnen vrij spel hebben. Sommige afdelingen hebben geen daglicht, en sanitaire voorzieningen zijn uitgesproken slecht. De arbeidsomstandigheden van die tijd zijn kortom slecht te noemen bij Scheltema. Ook de lonen zijn intussen relatief laag geworden. Toch wordt in deze periode nieuwbouw gepleegd, en worden enkele panden aangekocht.

De nakomelingen van stichter Jacobus Scheltema Jansz. tonen weinig belangstelling in het bedrijf. In 1872 wordt directeur Cornelis Wassenaar deelgenoot (compagnon) in het bedrijf. Zijn aandeel wordt steeds groter, en in 1893 is hij de enige eigenaar van de fabriek. De familie Wassenaar zou tot het eind in het bedrijf blijven. Wel zou in de eerste helft van de jaren twintig de fabriek in een naamloze vennootschap omgezet worden: de NV Fabrik van wollen dekens, v/h J. Scheltema Jzn.

De familie Wassenaar vernieuwde de fabriek geheel. Rond 1880 verrees op de hoek van de Marktsteeg en de Oude Singel een nieuwe fabriek ontworpen door de architect C. van Wanrooy. In 1913 werd in de dekenfabriek een elektromotor geplaatst, hetgeen nogal laat was.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen er al meer van deze motoren. Ook de gebouwen zijn toen uitgebreid. Zoals elke oorlog was ook die van 1914-1918 zeer gunstig voor de textiel- (en uiteraard ook de deken-)industrie. In de jaren dertig, veertig en vijftig maakte het bedrijf, voorzover gegevens aanwezig zijn, een vrij moderne indruk.

Na de tweede wereldoorlog gaan veel textielbedrijven in Leiden failliet; zo ook de firma Scheltema. Toch kent het bedrijf in de jaren '50 nog enkele goede jaren. In 1956 werden nog voortdurend overwerk-vergunningen aangevraagd, maar zeer snel daarna moest het bedrijf, voor velen onverwacht, voorgoed sluiten. In 1957 en 1958 bleven de orders opeens uit en hoopten de voorraden zich snel op. In september 1958 besloten de commissarissen dan ook tot liquidatie. De NV voorheen-Scheltema was een te klein bedrijf; het had te weinig reserves om de (naar later bleek tijdelijke) inzinking te overleven. In 1960 verkocht de laatste directeur J. Schilthuis (familie van de laatste Wassenaar) alle fabrieksgebouwen aan de firma De Nobel. Deze dreef in de gebouwen haar handel in lomp en metalen, waaronder de overgebleven on-

verkoopbare ketels en machines van "Scheltema". In 1987 heeft De Nobel het grootste deel van de panden ontruimd. De beide panden aan de Oude Singel zijn nu weer gescheiden.

Bouwgeschiedenis

Het hoekpand was in de 17e eeuw een pakhuis; de gevel dateert uit 1619. Over verbouw en/of nieuwbouw in de eerste helft van de 19e eeuw is weinig bekend. Tussen 1850 en 1890 koopt Scheltema de lage gebouwen van de tras- en pleisterfabriek van Paternotte (gebouwd rond 1850) aan de westzijde van de Princensteeg (nu Marktsteeg). In 1886 wordt een koetshuis naast deze fabriek in gebruik genomen als pakhuis.

Aan de achterzijde van het pand wordt in 1876 een nieuw stuk aangebouwd. Omstreeks 1880 wordt hier een volledig nieuw pand gebouwd. De nu nog bestaande neo-rennaissance gevel kwam in de plaats van de 17e eeuwse gevel. (Zie de omslagfoto van dit blad)

Beschrijving van de huidige panden

Het pand van de Droomfabriek kreeg zijn huidige vorm in 1895. Het werd toen als kantoorpand gebruikt en staat als zodanig vermeld op een plattegrond uit 1935. Een aangebouwde fabriekshal achter dit pand werd in 1929 opgehoogd met een extra verdieping.

Het hoekpand Oude Singel/Marktsteeg omvat een begane grond, eerste en tweede verdieping en zolderverdieping. Dit pand is aan het eind van de 19e eeuw volledig nieuw gebouwd als dekenfabriek. Het gebouw bestaat grotendeels uit onverdeelde ruimten voor het opstellen van weefgetouwen. De houten vloeren en balklagen werden in het midden ondersteund door een onderslagbalk op voor die tijd kenmerkende gietijzeren kolommen. De verdiepingen zijn bereikbaar en onderling verbonden door middel van eenvoudige ijzeren steektrappen.

De gevel aan de Marktsteeg en de achtergevels zijn uitgevoerd in een eenvoudige fabrieks-architectuur, met plint, banden en lijsten, en vaste houten ramen en deuren. Ondanks de gefaseerde bouw is er een eenheid van voor een fabriek 'passende' stijl aangehouden.

Daarentegen is de voorgevel van het hoekpand aangepast aan de ligging tussen woonhuizen en uitgevoerd in neo-rennaissance stijl. Het pand heeft een eigentijdse, constructief-functionele vormgeving, waarbij het ruimtprofiel van de begane grond, de verdiepingen en de zolder is gevolgd.

Op de begane grond werd een viertal raamnissen ontworpen, afgesloten met rondbogen waarin houten raamkozijnen met vaste ramen. De bogen zijn gevuld met siermetselwerk.

Dezelfde raamnissen, maar afgesloten met segmentbogen,

zijn op de eerste verdieping aangebracht.

De tweede verdieping en de zolderverdieping hebben een uitkragende topgevel op een driepasboog, dragend op consoles, naar 17e eeuwse voorbeelden in Zuid-Holland en Zeeland. Deze uitkragende gevel beschermt het onderliggende metselwerk en sluit aan op de voorover gebouwde gevel van de twee bovenste verdiepingen.

De gevel is versierd met spekbanden, waterlijsten, hoek-, aanzet- en sluitstukken van natuursteen. Onder het middengedeelte van de driepasboog is een groot raam in een

Foto Niek Bavelaar

Marktsteeg

rondboognis en op natuursteen het opschrift "J. Scheltema-Jansz." Aan beide zijden naast dit rondboogvenster zit een rond raam in een nis. Op de zolderverdieping zit aan beide zijden van de driepasboog een vierpasraam.

De topgevel volgt het profiel van de zolder met flauw hellend dak, heeft eindschilden en is afgedekt met een natuurstenen dekband dat op de knik en de nok geaccentueerd wordt met uitgemetselde pylonen. De eindschilden zijn gedekt met gesmoorde kruispannen.

De aangrenzende gevel van de huidige Droomfabriek sluit aan bij de afwijkende verdiepinghoogten van het hoekpand. Het heeft een begane grond, eerste en tweede verdieping.

Op de begane grond is een middendeur; aan beide zijden daarvan zitten twee ramen. Op de eerste en tweede verdieping zijn vier ramen met segmentbogen banden, aanzet-, sluit- en passtukken van natuursteen. De architectuur is aangepast aan de neo-rennaissancegevel van het hoekpand.

De onderhoudstoestand van het hele complex is matig.

Waardering

Het complex van Scheltema is een van de weinige restanten in de Leidse binnenstad van de eens zo bloeiende textielindustrie. Het is een mooi voorbeeld van vroegere nijverheid midden tussen woningen, hetgeen vroeger zo karakteristiek was voor Leiden. De architectuur is aan de zijde van de Oude Singel - met behoud van een functionele vormgeving - aangepast aan de wat 'deftige' woonomgeving. In de Marktsteeg waar dergelijke eisen niet gesteld werden zijn de gevels uitgevoerd in een eenvoudige voor die tijd kenmerkende fabrieks-architectuur die ondanks de gefaseerde bouw een eenheid vormen. Bekijkt men het hoekpand schuin van voren dan worden deze twee tegenstellingen op een 'educatieve' wijze duidelijk.

Hergebruik

Het hergebruik door de Droomfabriek is in zijn huidige vorm aanvaardbaar maar om onherstelbare ingrepen aan het gebouw te voorkomen, is plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst gewenst. Dit laatste geldt zeker nog sterker voor de overige gebouwen van het complex die vrijwel ongebruikt zijn en te koop staan.

De grote onverdeelde ruimten van het hoekpand bieden een grote variëteit aan hergebruik-mogelijkheden. Het complex zou uitstekend dienst kunnen doen als ruimte voor uitbreiding van het stedelijk museum De Lakenhal of zou vanwege zijn geschiedenis en ligging een goede plaats zijn voor vestiging van een Leids historisch museum. Maar ook voor allerhande industriële en commerciële doeleinden, of als opslagruimte is het complex geschikt.

De fraaie ligging maken het complex zeker ook voor wonen zeer aantrekkelijk. Met aanpassingen die toetreding van licht en lucht mogelijk maken - er zou bijvoorbeeld een binnentuin gecreëerd kunnen worden - zou het huidige voorste gedeelte tot woonruimte (appartementen) verbouwd kunnen worden.

Günther Ditz Marja Kroef

De auteurs zijn respectievelijk secretaris en voorzitter van de Taakgroep Selectie van Stiel

Jaarverslag Stiel 1991

Bestuur en leden:

De Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden (WIEL) vergaderde 5 keer in 1991, afwisselend in het Gulden Vlies en het Leidse Gemeentearchief. In het dagelijks bestuur van de werkgroep deden zich geen wijzigingen voor. Dit bleef bestaan uit H.J. Budel, voorzitter, H.D. Tjalsma, secretaris en mevr. M.C. Goedhart, penningmeester. Dit is tevens het dagelijks bestuur van de stichting. In de overige samenstelling van het stichtingsbestuur hebben zich in 1991 wel enige wijzigingen voorgedaan. Aan het einde van het jaar hebben A.J. van Fessem en Marjo Smit te kennen gegeven het bestuur te willen verlaten: Ad van Fessem wegens drukke werkzaamheden, Marjo Smit wegens verhuizing naar Groningen. STIEL is aan beiden veel dank verschuldigd wegens het vele door hen verrichte werk voor werkgroep en stichting. Ad van Fessem heeft heel veel gedaan in de begintijd van de stichting, Marjo Smit heeft de laatste tijd veel energie in STIEL gestoken, vooral bij het organiseren van tentoonstellingen, open dagen en dergelijke. STIEL ziet hen node vertrekken. Overige leden van het stichtingsbestuur waren in 1991 Ellen Adank, dr. T. Dijs, G.W. Ditz en mr. D.E. Krantz. Het stichtingsbestuur heeft, zoals elk jaar, in 1991 één keer kort vergaderd, waarbij onder andere het financiële jaarverslag werd vastgesteld.

Het aantal donateurs heeft in 1991 een verheugende groei gekend: aan het einde van het jaar waren er 87 donateurs (eind 1990: 51). De werkgroep telde op datzelfde moment 36 leden (tegen 35 in 1990). Deze groei is mede het gevolg geweest van ledenwerf-acties. Ook in 1992 zal het bestuur trachten dit aantal nog weer hoger te krijgen.

Contacten

STIEL is aangesloten bij de landelijke organisatie FIEN (Federatie Industrieel Erfgoed Nederland). Günther Ditz is de vaste vertegenwoordiger van STIEL in het Algemeen Bestuur van FIEN, dat twee keer per jaar vergadert en waarin alle bij FIEN aangesloten clubs zijn vertegenwoordigd.

Verder bestaan er, in meer of minder officiële vorm, banden met de historische vereniging Oud Leiden (dr. T. Dijs is de officiële vertegenwoordiger van Oud Leiden in het bestuur van STIEL), de Van Eck-Stichting, de Stichting Leids Historisch Museum (waarvan mr. D.E. Krantz de voorzitter is) en de Rijnlandse Molenstichting, alsmede met het Gemeentearchief en de Gemeentelijke Monumentencommissie (evenals de gemeentelijke afdeling monumentenzorg), de Leidse Vereniging voor Industrie en de Kamer van Koophandel voor Rijnland. De heer Thomasen vertegenwoordigt STIEL als adviserend lid in het bestuur van de Stichting Molen d'Heesterboom. De historische vereniging Oud Leiden heeft begin 1991 STIEL een tweede startsubsidie verstrekt, alsmede een belangrijke verhoging van de bijdrage die Oud Leiden reeds enige jaren aan STIEL toekent.

STIEL heeft een vrij uitgebreid commentaar geleverd op de voorlopige versie van de door B & W uitgebrachte Leidse Monumentennota. Belangrijk punt daarbij was vooral het gelijkwaardig mee laten wegen van wetenschappelijke en cultuur-historische (waaronder industrieel-archeologische) waarden bij de beoordeling van monumenten. Hoewel welwillend ontvangen, is deze gedachte in de uiteindelijk verschenen nota niet overgenomen.

In 1991 is in Leiden een nieuw overlegorgaan opgericht: het OCEL (Overleg Cultureel Erfgoed Leiden). Aan dit overleg nemen meer dan tien Leidse stichtingen en verenigingen deel (waaronder STIEL), die zich in de meest brede zin van het woord met het behoud van historisch Leiden bezighouden. Het gezamenlijk ondernemen van behoudsacties is daar een belangrijk onderdeel van. Vrijwel onmiddellijk na oprichting is het OCEL actie gaan ondernemen voor "De Vooruit" (meer hierover bij behoudsacties). In de loop van 1991 is door STIEL samen met de Stichting Leids Historisch Museum en de Stichting Vrij Kunstzinnig Centrum "De Zonneboom" de STAL (Stichting Levend Ambacht Leiden) opgericht. De STAL wil proberen voor Leiden oude ambachten te bewaren door ambachtslieden hun kennis te laten doorgeven aan anderen en door monumenten van bedrijven en techniek te verwerven, specifiek op het terrein van ambacht en nering, voordat deze verloren gaan. Het eerste project van de Stal is al tot stand gekomen. In de oude smederij (uit 1907) aan de Oude Varkenmarkt is nieuw leven ingeblazen door het geven van ambachtelijke smeedcursussen, waar veel belangstelling voor blijkt te bestaan. Op 22 november heeft burgemeester Goekoop deze smederij heropend. Een aantal leden van het bestuur van STIEL heeft zitting genomen in het bestuur van STAL.

Inventarisatie

Begin 1991 is de taakgroep selectie van start gegaan. Deze taakgroep kwam in 1991 acht keer bijeen, waarvan één keer naar aanleiding van het verschijnen van de Leidse Monumentennota. Haar belangrijkste taken zijn het vaststellen van criteria t.a.v. de beschermenswaardigheid van bedrijfsgebouwen in Leiden, aan de hand daarvan een selectie maken van panden die beschermenswaardig zijn en voorstellen doen aan de Gemeentelijke Monumentencommissie om deze objecten op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten. Verder kan de taakgroep nog beslissen tot het verrichten van nader onderzoek ten aanzien van bepaalde panden en STIEL adviseren over te ondernemen acties, zoals verzoeken aan B&W tot spoedplaatsing, mobiliseren van publieke opinie, benaderen van raadsleden, het indienen van aanvragen voor de Rijksmonumentenlijst, het indienen van beroepen of het voeren van AROB-procedures.

In 1991 waren lid van de taakgroep J.F. Dröge (bouwhistoricus), D.E. Krantz (jurist), R. Roetman (historicus en documentalist), M.P. Schutte (architect) en H. Tjalsma (historicus). Voorzitter (Marja Kroef) en secretaris (Günther Ditz) werden in deze functies benoemd door het bestuur. De taakgroep begon met uit de eerste set geïnventariseerde

panden (572 van de totaal ca. 1000 objecten) een groslijst samen te stellen van 84 objecten, die individueel door de taakgroepleden werden gewaardeerd.

Deze 84 objecten worden nu als eerste nader onderzocht. Bij de eerste tien panden van deze groslijst bevinden zich onder andere het Scheltema-complex (Oude Singel-Marktsteeg), Clos&Leembruggen (Maresingel/3e Binnenvestgracht), Hogewoerd 115 (winkel, voormalige paraplu-fabriek), brandspuithuisje (Kruisstraat), smederij (Oude Varkenmarkt), voormalige vuilverbranding aan de Lange Gracht en Sijthoff (Doezastraat). Als urgent werd voor de Broodfabriek "Ceres" (Korevaarstraat) door de taakgroep als eerste een voorstel tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst ingediend, dat helaas tot nu toe niet verder behandeld is door de Gemeentelijke Monumentencommissie (zie bij behoudsacties). Een aantal panden werd na nader onderzoek door de taakgroep niet beschermenswaardig bevonden (o.a. Lammermarkt 61-63: Kleine's chemische fabrieken).

Externe activiteiten

Op 26 maart heeft STIEL zich met een stand tijdens de algemene ledenvergadering van Oud Leiden in de Lakenhal gepresenteerd. Aanleiding daartoe was de lezing van ir. M. van Dijk op deze vergadering over hergebruik van de Meelfabriek onder de titel "Herbestemming van ons bouwkundig industrieel erfgoed".

Zoals in vorige jaren heeft STIEL zich ook dit jaar weer op de Leidse Uitdag in de Pieterskerk (7 september) en de Open Monumentendag 1991 (14 september) gemanifesteerd. Thema van de Open Monumentendag was 'Monument en Water'. STIEL kon zich daarbij in de kelder van de Grote Havenbrug presenteren en in het voormalige rioolgemaal aan de Geregracht. In dit laatste gebouw, dat door toedoen van STIEL op de gemeentelijke monumentenlijst is gezet, was een kleine expositie over dit gemaal te zien.

Ook op de Nationale Archievendag (12 oktober), bij welke gelegenheid in het Gemeentearchief een historische markt voor Leidse historische verenigingen werd gehouden, is STIEL met een stand vertegenwoordigd geweest. Bij al deze gelegenheden hebben zich donateurs aangemeld. Bij al deze dagen moet, naast andere WIEL-leden, vooral de medewerking van Günther Ditz, Ron Roetman en Marjo Smit genoemd worden.

Behoudsactiviteiten

Ook in 1991 is weer veel energie gestoken in behoudsactiviteiten. Deze concentreerden zich op enkele panden, die in meer of mindere mate acuut bedreigd werden en ons inziens zeker het behouden waard zijn.

Reeds enige jaren houdt STIEL zich met de Meelfabriek "De Sleutels" bezig. In 1990 was de poging om dit complex op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst te krijgen definitief mislukt. In 1991 moest helaas geconstateerd worden dat de door STIEL gevraagde plaatsing op de rijksmonumentenlijst ook niet gehonoreerd is. Weliswaar werd door de minister van WVC de Meelfabriek van méér dan lokaal/regionaal belang genoemd en als zodanig in zijn geheel het behouden waard, zowel uit cul-

tuurhistorisch oogpunt, alsook wegens industrieel-archeologische, historisch-stedebouwkundigewaarde en zeldzaamheidswaarde. Echter, vanwege het ontbreken van concrete hergebruiksplannen is het rijk niet tot plaatsing overgegaan, in overeenstemming met de huidige beleidslijnen aanzien van complexen van deze omvang. Rond de Meelfabriek hebben zich verder niet veel bedreigende ontwikkelingen voorgedaan en, ondanks de hierboven genoemde lezing van ir. M. van Dijk op 26 maart, is er verder niet veel aandacht in de publiciteit voor geweest.

Over de Parmentierpanden aan de Lammermarkt zijn in 1991 vele brieven gewisseld met overheidsorganen en dat zal, naar het zich laat aanzien, in 1992 nog wel enige tijd voortduren. Begin 1991 is door de minister van WVC negatief besloten over de door STIEL ingediende aanvraag tot plaatsing van deze panden op de rijksmonumentenlijst. Gezien de motivering bij deze beslissing, waarin het complex van plaatselijk belang wordt genoemd, is STIEL niet in beroep gegaan. Wel is bij het college van B&W (nogmaals) aangedrongen op plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst. Daarbij is tevens een bezwaarschrift ingediend ten aanzien van de onduidelijke besluitvorming in het verleden daaromtrent. Ook heeft STIEL zich verzet tegen wijziging van het bestemmingsplan ter plaatse, waardoor sloop en nieuwbouw mogelijk zou worden. Bij het laatste werd STIEL gesteund door Oud Leiden. In 1992 zal de Raad van State zich over deze zaak buigen.

In 1991 werd het pand van De Vooruit aan de Korevaarstraat bedreigd met volledige sloop. Deze voormalige broodfabriek "Ceres" is in 1894 gebouwd, met uitbreidingen uit 1910. Van 1931 tot 1966 heeft dit gebouw onderdak geboden aan de 'coöperatieve broodbakkerij en verbruikersvereniging "De Vooruit"', de socialistische consumenten-coöperatie van Leiden. Onder deze naam is het dan ook vooral bekend. Samen met de Dirk van Eck-Stichting en het OCEL werd getracht deze sloop tegen te houden. In de zomer kwam er voorlopige hoop op (gedeeltelijk) behoud, doordat wethouder Van Rij bereid bleek de sloopplannen even uit te stellen en het OCEL tijd te geven alternatieve plannen te ontwikkelen. Medio september zijn deze, door de Scheveningse architect Karthaus ontwikkelde, plannen inderdaad aan wethouder Van Rij aangeboden. In deze plannen, waarin de karakteristieke voorgevel wordt behouden, wordt uitgegaan van hergebruik ten behoeve van een 'Centraal Wonen' wooncomplex. Definitieve goedkeuring van dit plan is echter nog niet verleend.

Een wat kleiner object is de Pasveersloot in Voorschoten, een interessant, maar snel verdwijnend stukje technologie van waterhuishoudelijke aard. STIEL heeft zich in 1991 met het Hoogheemraadschap Rijnland georiënteerd over eventueel behoud daarvan. Hierboven zijn reeds de (voorlopig geslaagde) bemoeienissen rond het behoud van de oude Smederij aan de Oude Varkenmarkt genoemd.

De in 1990 aan STIEL overgedragen oude veilingklok van de gesloten groente- en fruitveiling in Leiden-Zuid is door stagnatie bij de sloop van de veiling nog niet overgebracht naar de opslagruimte van de Stichting Leids Historisch

Museum. Hopelijk gebeurt dit nu in 1992.

Interne activiteiten

Op 16 maart vond een door Ellen Adank georganiseerde excursie naar Den Haag plaats. Daarbij werd een bezoek gebracht aan het voormalige Esso-gebouw aan de Zuid-Hollandlaan ("De Rode Olifant"), wat nu door een advocatenkantoor gebruikt wordt en aan het voormalige Pandercomplex aan het Buitenum. Dit laatste is door het architectenbureau Karthaus-Brans omgebouwd tot woon- en werkruimten.

Op 19 maart werd de industrieel-archeologische film "Niets voor de eeuwigheid" van Digna Sinke vertoond voor WIEL-leden en STIEL-donateurs, met aansluitend een borrel.

Publiciteit

Het door Marja Kroef geredigeerde STIELZ is enige malen verschenen. De combinatie van zowel inhoudelijke artikelen als praktische mededelingen blijkt zeker aan te slaan. STIEL blijkt overigens één van de weinige industrieel-archeologische clubs van Nederland te zijn, die over een regelmatig verschijnend mededelingenblad beschikt. Er is in 1991 ook gewerkt aan een nieuw te verschijnen boekje over winkelpuien, maar dit is nog niet in een afgeronde fase.

Blik vooruit

Samenvattend was 1991 een druk jaar, waarin weer veel mensen veel energie hebben gestoken in één of meer activiteiten. Ontegenzeggelijk blijkt STIEL na enige jaren een bekende naam te zijn geworden in Leiden. In 1992 bestaat STIEL vijf jaar en bij die gelegenheid hopen stichting en werkgroep deze naamsbekendheid nog verder te vergroten door zich met allerlei manifestaties te presenteren.

H.D. Tjalsma
Secretaris

Gemeente broedt lang op plan van STIEL en OCEL voor redding van "De Vooruit"

Op maandag 23 september van het vorig jaar heeft de Voorzitter van het OCEL (overlegorgaan van alle op cultureel erfgoed gerichte organisaties in Leiden waar ook STIEL bij is aangesloten), Carolien Han, een plan voor redding en hergebruik van "De Vooruit" overhandigd aan wethouder Tjeerd van Rij. Mevrouw Han zei: "... dit al negentig jaar oude en eerbiedwaardige complex verdient, in de ogen van iedereen die het goed meent met de stad, een beter lot dan sloop". In afwachting van het op 23 september ingediende plan was de in juli al dreigende sloop van "De Vooruit" opgeschort.

Nieuwe functie gevonden

De architect Miel Karthaus, die furore maakte met een geslaagd plan voor redding en hergebruik van de Panderfabriek aan de Haagse Brouwergracht, maakte op verzoek van STIEL en het OCEL een ontwerp voor een nieuwe kans voor "De Vooruit". Het plan houdt in dat "De Vooruit" een nieuwe bestemming krijgt als Centraal Wonen project en dat het gehele historische deel van het complex behouden blijft. Aan Centraal Wonen is in Leiden nog behoefte.

De architect en STIEL hebben zo veel mogelijk belanghebbenden bij het plan betrokken. Er is daartoe een klankbordgroep gevormd waarin de buurtbewoners, vertegenwoordigd door de heren Gijsman en Geelhoed zaten. Namens OCEL namen Carolien Han en Eelco van Welie deel, de Leidse architectuurhistoricus Dröge vertegenwoordigde STIEL.

De architect heeft ook rekening gehouden met de wensen van de stichting Centraal Wonen Leiden en omgeving. Naar aanleiding daarvan hebben zich al ongeveer twintig belangstellenden aangemeld als toekomstige huurders.

Stiltegebied

In het plan zit een ruim werkende tuin en stiltegebied met terrasvormige opbouw. Gunstig werkt dat het gehele achtergebouw nu nieuw en in overeenstemming met de eisen van Centraal Wonen wordt opgetrokken.

Het ontwerp houdt naar de Catharijnestraat rekening met de voorgeschreven bebouwingshoogte (max. drie lagen) en is niet hoger dan thans het geval is.

Naar de drukke Oranjesingel is rekening gehouden met geluidisolatie.

De begroting komt, met inbegrip van o.a. de grote glaspartijen en geluidsisolatie, uit op circa f. 330,- per kubieke meter en voldoet daarmee aan de regelgeving voor subsidie. De wethouder begon, nog tijdens de overhandiging, het overleg met de architect over de uiteindelijke inrichting van het gebouw en wilde o.a. de gedachte winkelruimte op de begane grond vergroten. Miel Karthaus bleek open te staan voor wijzigingen in het plan: "Het is vooral belangrijk dat is aangetoond dat "De Vooruit" geschikt is te maken voor Centraal Wonen".

Hoe valt de beslissing?

Op het moment dat dit stukje wordt geschreven zijn we vier maanden verder, maar een beslissing over de verdere uitwerking van het plan en daarmee over de historische bakkerij, is nog niet genomen. Naar verluidt zou de Woningbouwvereniging Leiden (die opdrachtgever zal zijn) stevige kritiek hebben op het ontwerp en zouden de ambtelijke adviezen verdeeld zijn. O.a. de zeer voorlopige begroting bij het ontwerp zou daarbij onder vuur liggen. STIEL heeft er op aangedrongen om zo spoedig mogelijk architect Miel Karthaus, die het ontwerp maakte, in het overleg te betrekken.

Henk Budel

Financieel verslag 1991 (*)

In 1991 heeft de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden van de Coöperatieve groenten-, fruit- en bloemenveiling vereniging Leiden en omstreken G.A. een subsidie van f 2500,- mogen ontvangen.

Van de TRN-groep kwam een bijdrage van f 100,-; van de Vereniging Oud Leiden ontving de Stichting eveneens financiële steun: f 400,-. De donateurs brachten in 1991 f 2340,- bijeen. De overige inkomsten in 1991 bestonden uit ontvangen rente en de opbrengst van oude tentoonstellingscatalogi en exemplaren van het boek *Leids fabriek* op de Open Monumentendag, de Leidse Uitdag en de Open Archievendag.

In 1991 waren de kosten voor het secretariaat minder dan begroot. Voor het mededelingenblad Stielz werden in 1991 door de nieuwe opzet van het blad - zoals was voorzien - hogere kosten gemaakt in vergelijking met de jaren daarvoor. De uitgaven voor het blad bleven echter wel binnen de begroting van 1991 omdat er drie i.p.v. vier nummers verschenen.

De kosten voor inventarisatie en onderzoek waren in 1991 minder hoog dan verwacht. Kosten werden grotendeels gemaakt voor de documentatie. De uitgaven van de dit jaar nieuw ingestelde Taakgroep selectie zijn ook onder de uitgavenpost Inventarisatie en onderzoek geboekt.

De uitgaven voor publiciteit en informatie, waaronder bijvoorbeeld de deelname aan de bovengenoemde Open Monumentendag, Leidse Uitdag en Open Archievendag vallen, geven meer bekendheid aan de werkzaamheden van de Stichting en zijn, zoals in eerdere jaarverslagen benadrukt, van vitaal belang. Onder deze post viel nog een klein bedrag voor de betaling van de onkosten die al in 1990 werden gemaakt in verband met de acties rond de Parmentierpanden. Nieuw in 1991 waren de uitgaven voor de maandelijkse huur van expositieruimte in de smederij Van Velzen, zijnde f 160,- voor september t/m december 1991. De uitgaven voor de organisatie van de filmavond met Digna Sinke op 19 maart werden eveneens onder de post publiciteit en informatie geboekt. De rubriek overige uitgaven bestond o.a. uit de jaarlijkse bijdragen aan de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland, aan de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming en de inschrijving bij de Kamer van Koophandel.

Begin 1991 werden de laatste uitgaven voor het boek *Leids fabriek* gedaan. Hiermee is voor STIEL - in overleg met de uitgever - het financiële gedeelte m.b.t. het boek afgehandeld.

In 1991 werd een bedrag aan het architectenbureau van Miel Karthaus overgemaakt als tegemoetkoming in de kosten die door dit bureau werden gemaakt i.v.m. de actie rond de "Vooruit".

Al met al is in 1991 met succes gepoogd de uitgaven zoveel mogelijk te beperken. De Stichting was hier wel toe genoodzaakt, doordat er - zoals eerder al opgemerkt

- te weinig structurele inkomsten zijn. De jaarlijkse subsidie van Oud Leiden, toegezegd t/m 1994, komt daarom goed van pas. Het aantal donateurs is gelukkig al merkbaar gestegen, bovendien blijken de 'oude' donateurs zeer trouw aan STIEL. Voor het jaar 1992 moet overigens nog hard gewerkt worden om het lustrum ook financieel te kunnen realiseren. Zoals blijkt uit de jaarrekening wordt thans een tekort voorzien van circa f 12.000,-.

Maria Goedhart
Penningmeester

* In afwachting van de statutaire goedkeuring in de bestuursvergadering van STIEL op 18 februari a.s.

Van het bestuur

Afscheid Marja Kroef van STIELZ

STIELZ-redacteur Marja Kroef, die naast een werkkring in de journalistiek en het voorzitterschap van de Taakgroep selectie van STIEL ook nog een veel omvattende avondstudie opvatte, zet het redacteurschap van STIELZ stop.

Jammer, maar wel te begrijpen.

Marja heeft zes fraaie nummers van STIELZ op haar naam staan en maakte daarmee kwalitatief een grote sprong voorwaarts (vergeleken bij het oude WIELZ).

Marja blijft wel schrijven voor STIELZ en zal ook in de toekomst voorzitter zijn van de Taakgroep selectie van STIEL.

Aftredende bestuursleden

Ad van Fessem, bestuurslid van het eerste uur, treedt af wegens drukke werkzaamheden. Ad heeft o.a. de eerste handleiding voor de inventarisatie geschreven en in 1989 de cursus Industriële Archeologie georganiseerd.

Hij blijft als donateur bij STIEL betrokken.

Marjo Smit, vanaf 1988 Commissaris voor materiaal in het STIELbestuur, heeft een baan in Groningen gekregen en treedt daarom ook af. Marjo heeft stands voor STIEL op Open Monumentendagen en Uitdagen ingericht en zat namens STIEL in de STAL (Stichting Levend Ambacht Leiden) en de collectie-commissie van het Leids Historisch Museum in oprichting.

Eric Weterings en Paul Kop nieuwe redacteurs van STIELZ

Eric Weterings en Paul Kop, beiden historicus en beiden met ruime schrijfervaring, nemen met ingang van dit nummer het redacteurschap van STIELZ op zich.

De voortzetting van STIELZ is zodoende, naar de mening van het bestuur, weer in goede handen.

Jaarrekening over 1991 en begroting 1992

	Begroot '91	Werkelijk '91	Begroot '92
Ontvangsten			
Subsidies :	f 1550,-	f 500,-	f 1500,-
(Projectgebonden :			
Lustrum	-	-	f 31.000,-
Film	-	-	f 12.000,-
Veilingklok)	-	f 2500,-	-
Donaties	f 2400,-	f 2340,-	f 2750,-
Overige	-	f 441,81	-
	f 3950,-	f 5781,81	f 47.250,-
Uitgaven			
Secretariaat	f 600,-	f 408,-	f 600,-
Stielz (Blad)	f 1100,-	f 925,46	f 1200,-
Inventarisatie en Onderzoek	f 1450,-	f 669,40	f 1300,-
Publiciteit en Informatie	f 575,-	f 513,75	f 600,-
Overige	f 520,-	f 453,58	f 400,-
(Projectgebonden:			
Lustrum	-	-	f 32.000,-
Film	-	-	f 21.000,-
Veilingklok)	-	-	f 2500,-
Verschil uitgaven en inkomsten	- f 295,-	- f 2811,62	+ f 11.950
	f 3950,-	f 5781,81	f 47.650,-

Balans per 31 december 1991

Activa

Liquide middelen :

Banktegoed	f 6,47
Girotegoed	f 1239,03
Plusrekening	f 5242,38

f 6487,88

Passiva

Vermogen f 6011,50

Crediteuren:

Leden f 476,38

f 6487,88

Burgemeester Goekoop deelt eerste klap uit

Smederij weer van stal

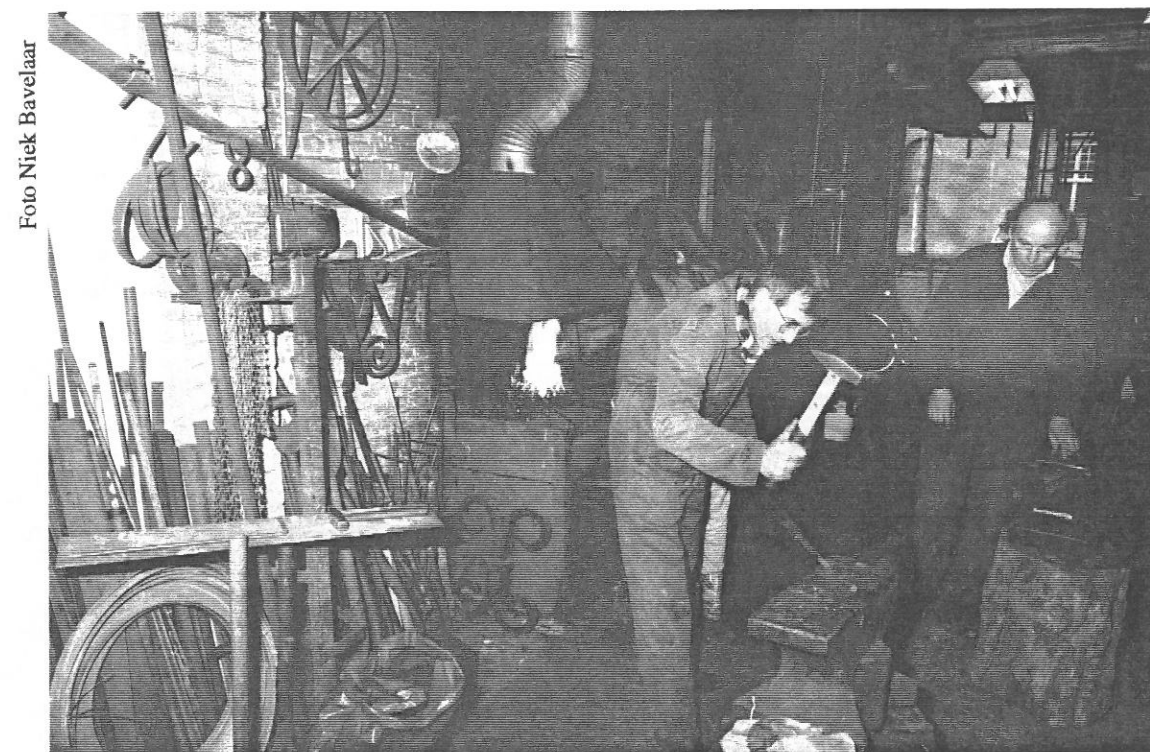

Foto Niek Bavelaar

'Toen u de hamer hief, vlogen de vonken er vanaf'. Een oorkonde met deze tekst ontving de Leidse burgemeester C. H. Goekoop toen hij op 22 november 1991 de smederij op de Oude Varkenmarkt heropende.

De smederij wordt gebruikt door STAL, de Stichting Levend Ambacht Leiden, opgericht door STIEL, het kunstzinnig centrum De Zonneboom en het Leids Historisch Museum. STAL wil oude ambachten behouden door ze actief te (laten) beoefenen, bij voorkeur in een historische bedrijfsruimte. De voormalige smederij Van Velzen in de Leidse binnenstad is het eerste project van STAL. Voor het oog van ongeveer 80 in de smederij samengeperste belangstellenden smeedde Goekoop een Leidse sleutel. Nadat hij een paar ferme tikken op het gloeiende ijzer had uitgedeeld, werd het werkstuk door meester-smid Jan de Laat in orde bevonden. De eerste leerling mocht zijn produkt meenemen naar (het stad-) huis.

Oudste beroep

Daarna volgde een receptie in het Wagenmakermuseum, tegenover de smederij op de Oude Varkenmarkt. Daar werd geluisterd naar toespraken van D. Krantz, voorzitter van STAL, en R. J. van Crujsen namens het Wagenmakersmuseum. Goekoop sloot de rij met een humoristische voordracht. Zo memoreerde hij dat op de nabijgelegen Groenhazengracht vroeger het oudste beroep ter wereld werd uitgeoefend. En hoewel er vooralsnog geen tekenen zijn dat de geschiedenis zich ook hier zal herhalen, zei Goekoop de hoop te hebben niet gevraagd te worden 'de eerste klap uit te komen delen als ook daar oude ambachten

weer in ere hersteld worden.'

Van Velzen

Naast vertegenwoordigers van het gemeentebestuur en Leidse restaurerende instellingen was ook de familie Van Velzen aanwezig. De vader van de laatste smid kocht de smederij in 1924. Waarschijnlijk is de smederij op 15 april 1907 gesticht door Pieter Geertsma, die per die datum van B en W een hinderwetvergunning kreeg. Een kopie van deze vergunning is te zien in een van de vitrines die in kort bestek de geschiedenis van het bedrijf tonen.

'In de hoop dat velen in uw voetsporen treden dankt het bestuur van STAL u voor het uitdelen van de eerste klap.' Met deze zin besluit de oorkonde die Goekoop kreeg uitgereikt en gezien de vele reacties is gebleken dat deze opwekking niet aan dovemansoren is gericht. De belangstelling voor de cursus ambachtelijk smeden is zo groot dat inmiddels een bescheiden wachtlijst is ontstaan. Ook Goekoop heeft zich als cursist opgegeven.

Inlichtingen over de cursus ambachtelijk smeden en STAL zijn te verkrijgen bij het secretariaat: E. van Welie, Doelengracht 4e, 2311 VM Leiden. Tel. 146929. De smederij is iedere zaterdagochtend vanaf 10 uur, als de cursus wordt gegeven, geopend voor publiek. Waarschijnlijk volgt binnenkort ook openstelling op dinsdagavond. Belangstellenden kunnen ook contact opnemen met de docent: J. A. C. de Laat, De Laat de Kanterstraat 5, 2313 JS Leiden. Tel. 123137. In het vorige nummer verscheen een vraaggesprek met smid L. van Velzen, waarin aandacht wordt besteed aan de geschiedenis van de smederij. Belangstellenden kunnen een overdruk aanvragen op het secretariaat.

Eric-Jan Weterings

Koninklijke Sanders BV:

Zeepfabrikant en uitvinder spuitbus moest uit Leiden weg

De Leidse binnenstad bood vroeger onderdak aan tientallen fabrieken en bedrijfspandjes. Tegenwoordig zijn die vrijwel allemaal verdwenen. Soms gebeurde dat omdat firma's de poorten moesten sluiten vanwege slechte resultaten, zoals bij de meeste textielfabrieken het geval was. Ook veel florerende bedrijven werden echter gedwongen uit Leiden te vertrekken. In de jaren zestig voerde de gemeente een actief beleid om de industrie uit de binnenstad te weren. Zo verloor Leiden ook de Koninklijke Sanders BV, bekend producent van onder andere toiletartikelen en schoonmaakmiddelen. Thans is op de plaats waar Sanders stond (hoek Levendaal - Korevaarstraat) een supermarkt met parkeergruwel gevestigd. STIELZ blikt terug op een bedrijf dat toch nog een beetje Leids is gebleven.

Fabrick van Sanders aan het Levendaal

Helemaal verdwenen uit Leiden is Sanders niet, maar tegenwoordig zit alleen nog het hoofdkantoor in Leiden. Aan de Zoeterwoudseweg, in het vroegere kantoorgebouw van de Leidse Wolspinnerij, werken zo'n 40 mensen, inclusief de buitendienst. De productie - zeep, parfumerieën, tandpasta, reinigingsmiddelen en spuitbussen - is helemaal verplaatst naar het Noordbrabantse Vlijmen.

Zeep

Apotheker Nicolaas Sanders begint in 1842 zijn eigen zaak op de hoek van de Steenschuur en de Breestraat. Onder dat pand zit een kelder, verbonden met de stadskelder. Daar gaat Sanders zelf zeep vervaardigen; aanvankelijk volgens een primitief procédé dat veel stank en vette walm veroorzaakt. Het was voor die tijd heel vooruitstrevend, dat een detaillist zelf ging produceren. De stukken zeep verkoopt Sanders over zijn eigen apothekers-toonbank, en later ook in drogisterij Bogaerts waarvan hij toezichthouder wordt.

Na een aantal jaren heeft Sanders' vrouw meer dan genoeg van de stank en het vet in huis. Nicolaas wil bovendien de zeepziederij met stoomketels gaan moderniseren. In 1851 opent hij zijn fabriek aan het Levendaal.

Acht jaar later verkoopt hij zijn apotheek. De zaken gaan voorspoedig. De zelf gemaakte stoommachines worden al snel vervangen door andere, en in 1868 door een 'stoomketel van hoge drukking'. Er komt steeds meer personeel bij Sanders in dienst, en er worden nieuwe fabrieksruimten gebouwd.

De oudste zoon van Nicolaas, Aloysius, komt ook in het bedrijf. Vader en zoon vinden nieuwe producten uit, zoals koud-water-zeep en tandpasta. Alle proeven worden genoteerd in 'receptenboeken', waarvan er één bewaard is gebleven.

Eau de Cologne

Koninklijk wordt het bedrijf in 1874: koning Willem III

benoemt Sanders tot hofleverancier. Het bedrijf bloeit; Sanders wint prijzen, en de omzetten stijgen. In 1876 wordt aan het Levendaal een volledig nieuwe fabriek gebouwd, met de voor oudere Leidenaars bekende lange, witte gevel. Rond 1880 beginnen proeven met eau de cologne, een oudewens van Nicolaas. De bedrijfsvoering is dan al geheel in handen van zoon Aloysius. In 1898 krijgt Sanders toestemming voor uitbreiding: er komt een nieuwe fabriekshal voor eau de cologne en parfum. In de feesttocht ter ere van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in september van datzelfde jaar worden de eerste Sanders-geuren op originele wijze gepresenteerd: er rijdt een fontein mee waaruit parfum-water komt.

Nog datzelfde jaar wordt het familiebedrijf omgezet in een naamloze vennootschap. Aloysius Sanders overlijdt in 1906, en zijn vader Nicolaas vier jaar later, 90 jaar oud. De zoon van Aloysius, Josef Franciscus Xaverius - in de wandelgangen X geheten - wordt directeur. Hij besteedt veel aandacht aan de opleiding van zeepzieders. Een voor huidige ge begrippen matig aantrekkelijk beroep, want zij moesten de zeep met de mond proeven!

Crisis

In de jaren twintig was Koninklijke Sanders een florerend bedrijf. Het gehele terrein tussen Levendaal, Sint Jorissteeg, Kaardesteeg en Korevaarstraat was in gebruik. Er waren een paar honderd mensen in dienst. Maar op dat hoogtepunt kwam de klap van de economische wereldcrisis hard aan. Grondstoffen werden onbetaalbaar, de vraag naar toiletzeep en parfum kelderde. Sanders moest dan ook inkrimpen. Toen 'X' in 1939 overleed, liet hij slechts schulden na. Het bedrijf werd overgenomen door een consortium.

Vrijwel failliet ging Sanders de oorlog in, met 54 personeelsleden en een aantal goed verkopende producten. Tijdens de oorlog vonden een paar verbouwingen plaats. Maar de grondstoffen voor zeep-fabricage werden in de loop van de oorlogsjaren steeds moeilijker te krijgen, en de productie kwam uiteindelijk vrijwel stil te liggen. Het personeel wist de opdracht voor blokjes tandpasta voor het Duitse leger zo te saboteren, dat geen enkel stuk 'tandzeep' werd afgeleverd.

Spuitbus

Koninklijke Sanders BV maakt tegenwoordig honderden producten. Het bedrijf is verreweg de grootste parfumeriefabrikant in Nederland. Daarvan zijn we ons als consument nauwelijks bewust, omdat de meeste artikelen onder andere naam worden verkocht. De eerste schrede op die weg was de licentie-overeenkomst die Sanders in 1949 met het Amerikaanse bedrijf Shulton sloot voor de fabricage van 'Old Spice' (scheerschuim, after-shave en lotion). Een heel belangrijke vernieuwing was de productie van spuitbussen, die in 1953 begon. Het vullen van de bussen moest bij een temperatuur onder nul gebeuren. Jaren lang haalde een bode elke ochtend op de fiets staven ijs van het station.

Nog steeds vormen 'aerosols' een aanzienlijk onderdeel van het Sanders-pakket. Dat pakket werd na de oorlog langzaam maar steeds breder. Old Spice wordt tegenwoordig door Shulton zelf gefabriceerd, maar daar kwamen allerhande andere merken voor in de plaats: De Vergulde Hand (scheerzeep), Ossegal (één van de weinige producten waarop de naam Sanders staat), karnemelkzeep, onderdelen van de assortimenten van Hema, Het

Kruidvat en Etos; duurdere parfum-series als Extase, Van Gils (scheerproducten en parfums, een licentie), Fong Leng en Frank Govers; zonnebrand-middelen, tandpasta, deodorant, maar ook kerstboom-sneeuw, antivries voor de auto, allerhande reinigingsmiddelen, wasmiddelen, luchtverfrissers en insecticiden. Sanders is gespecialiseerd in kleine markten; de totale productie is verdeeld over heel veel merknamen.

Patat

Zo'n 15 jaar na de oorlog bloeide Koninklijke Sanders weer als tevoren. Maar juist daardoor ontstonden problemen. De spuitbus-fabricage werd ondergebracht in een apart gebouw aan het Levendaal (het vroegere Vita-gebouw), en dat pand werd begin jaren '60 te klein. Sanders huurde de grotere voormalige Leidse Meubelfabriek, maar omwonenden hadden bezwaar tegen vestiging van de aerosol-fabricage daar. Een ander conflict ontstond over een patatkraam naast de zeepfabriek aan het Levendaal; die kraam begon illegaal, maar toen de eigenaar uiteindelijk een vergunning had maakte hij bezwaar tegen de overlast van Sanders.

De koninklijke zeep-fabrikant zag zich uiteindelijk - in 1973 - gedwongen, uit Leiden te vertrekken. Het 'rode' stadsbestuur, gedomineerd door de PvdA, maakte ondernemers het leven niet makkelijk. Vlak buiten Leiden was voor Sanders geen goed alternatief te vinden. Alleen het hoofdkantoor kwam in 1984 terug naar de sleutelstad. Iets soortgelijks gebeurde in Haarlem. Daar had Sanders in 1963 zeepfabriek Het Klaverblad, uitvinder van karnemelk-zeep, overgenomen. In 1976 besloot de gemeente Haarlem die straat te saneren, en de fabriek moest weg.

Marja Kroef
met medewerking van Niek Bavelaar

Met dank aan mr.M..P.J. van der Hoeken, directeur van Koninklijke Sanders BV.

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van het boekje *De historie van Koninklijke Sanders BV*, in 1986 geschreven door J.P.A. van Ballengooyen de Jong.

Bodemverontreiniging

Bodemverontreiniging is een probleem waar iedereen mee geconfronteerd kan worden. Hoewel dat voor STIEL nog niet het geval is geweest, heeft het bestuur toch een aantal overwegingen op een rijtje gezet die bij de discussie over het behoud van industrieel erfgoed een rol kunnen spelen. Voorop staat dat geen enkel geval hetzelfde is en dat het beleid bij ieder object maatwerk moet zijn. Toch kunnen wel een paar uitgangspunten worden geformuleerd die houvast kunnen bieden. Vastgesteld moet worden dat een monument niet onder alle omstandigheden en tot iedere prijs behouden kan blijven. Dat geldt zowel voor kunsthistorisch onomstreden monumenten, als voor deminder courante objecten waarvoor STIEL zich inzet.

De werkgroep hanteert steeds dezelfde uitgangspunten: De achterstandssituatie van monumenten van bedrijf en techniek mag niet voortduren en behoud of sloop van deze monumenten moet op dezelfde manier worden afgewogen als bij elk ander monument. Daarnaast zijn nog de volgende overwegingen van belang: 1) Is het te behouden monument uniek vanuit wetenschappelijk, technisch, of historisch gezichtspunt; 2) Zijn er mogelijkheden voor behoud op langere termijn, bijvoorbeeld door zinvol hergebruik als woon- of expositieruimte; 3) In hoeverre wil de gemeenschap geld beschikbaar stellen voor herstel en behoud.

Monumentenzorg mag nooit ten koste gaan van de volksgezondheid, en in geval van acute problemen met bodemverontreiniging moeten deze onmiddellijk worden opgelost. Als het gevaar van bodemverontreiniging niet acuut is, maar in potentie wel aanwezig, dan zou hergebruik van het te bewaren industrieel object - en daarmee de afweging tegenover sloop - zowel positief als negatief beïnvloed kunnen worden.

Negatief zou bijvoorbeeld zijn dat hergebruik voor bewoning minder aantrekkelijk wordt, waardoor architectonische elementen minder goed bewaard kunnen blijven. Positief zou de aanwezigheid van verontreiniging kunnen uitvallen als het te bewaren object als museaal of onderzoeksobject zou kunnen dienen. Sloop en nieuwbouw activeren immers de werking van verontreiniging en kunnen van een potentieel gevaar een acuut gevaar maken.

Henk Budel

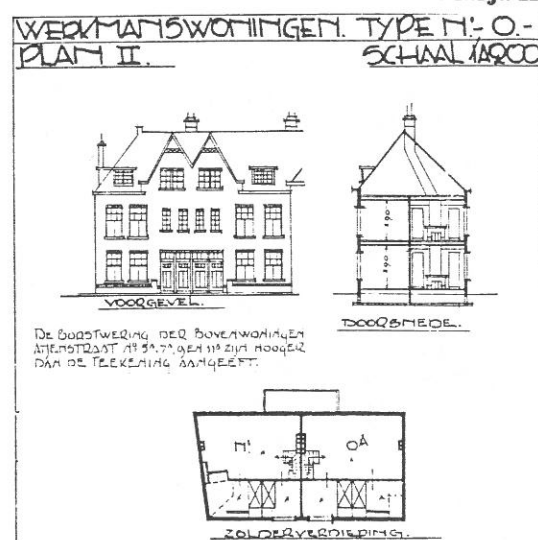
Boekbespreking

Het boek *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden 1891 - 1991* beschrijft de geschiedenis van de verschillende woningbouwverenigingen en hun fusering tot de Woningbouwvereniging Leiden. Voorloper de Leidse Maatschappij van Weldadigheid bouwde rond 1830 de eerste arbeiderswoningen ('werkmanswoningen') vlakbij fabrieken: aan de Herengracht / Oranjestraat bij textielbedrijf De Heijder, en aan de Zijlsingel bij de Grofsmederij. Ook in het begin van deze eeuw werd nog voornamelijk in de buurt van grote werkgevers gebouwd. Pas later kwamen de stads-uitbreidingen met wijken waar het accent op de woonfunctie lag. *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden* beschrijft ook de sociale woningbouw in

Leiden van vóór de eerste woningbouwvereniging. Veel illustraties en gedeelten van interviews maken het tot een levendig geheel.

Het boek, geschreven door C.H.D.J. van Heck en P.J.M. de Baar, is verkrijgbaar in de boekhandel en bij de Woningbouwvereniging Leiden, Schuttersveld 9. De prijs is f 19,50.

Marja Kroef

Ontwerp voor werkmanswoningen Atjehstraat, ca. 1918

Schoonheid als criterium voor behoud van het Industrieel Erfgoed

Als commentaar op de beslissing van de Leidse Monumentencommissie in 1991 om de Meelfabriek niet op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten, schreef Minister D'Ancona: "De vraag is echter gerechtvaardigd of het criterium 'schoonheid' bij de waardering van industrieel-archeologische complexen - die immers bij uitstek cultuur- en sociaal-historische waarden vertegenwoordigen en eventueel ook nog stedenbouwkundige, bouwhistorische en technische ontwikkelingen markeren - wel zo nauwlettend getoetst mag worden en van zo doorslaggevende betekenis geacht mag worden geacht als hier is geschied".

Het OCEL (het overlegorgaan van alle culturele organisaties in Leiden) heeft hier goede nota van genomen en heeft dit punt aangedragen als aandachtspunt voor het jaarlijkse gesprek tussen de betreffende raadscommissie (V.R.O.M.), de gemeentelijke Monumentencommissie en de Monumentenbeheerscommissie. De bedoeling van het OCEL was om het criterium aan te passen zoals door de Minister wordt gesuggereerd.

Naar aanleiding van het voorstel van het OCEL is het punt bij de jongste jaarlijkse bespreking op 19 december j.l. aan de orde gesteld. Jammer genoeg heeft dat echter nog niet tot bepaalde conclusies geleid. Het feit echter dat STIEL met de vraag om bijstelling van de gehanteerde criteria voor beschermwaardigheid van industriële monumenten in Leiden niet alleen staat maar de steun krijgt van alle organisaties in Leiden die zich met het cultureel erfgoed bezighouden, is bemoedigend en kan o.i. door de gemeente in de toekomst niet worden genegeerd bij het Monumentenbeleid.

Henk Budel

Stopt in Leiden de stadsvernieuwing ?

De rijksoverheid trekt haar handen steeds verder af van de stadsvernieuwing. De Leidse wethouder voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening Tjeerd van Rij noemt dat niet minder dan 'een ramp'. Hieronder volgt een verkorte weergave van een artikel dat eerder verscheen in 'De Partijgenoot', het blad van de PVDA-afdeling Leiden.

Iedereen die Leiden kent weet dat er in de afgelopen jaren veel verbeterd is. Hele wijken hebben een ander aanzien gekregen, oude fabrieken zijn vervangen door nieuwbouwwoningen. Soms waren de bedrijven die erin zaten failliet. Vaak zijn de bedrijven eerst verplaatst naar nieuwe bedrijfsterreinen, zodat hun werkzaamheden niet meer hoefden te geschieden op plaatsen waar ook gewoond wordt. In het kader van de stadsvernieuwing werden oude walmuren hersteld en rioleringen aangelegd. Het geld hiervoor kwam voor het overgrote deel van het Rijk. In de jaren 1977 tot 1985 is gemiddeld 30 miljoen gulden per jaar aan rijkssubsidie verkregen voor stadsvernieuwing. Vanaf 1985 is de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing (WSDV) van kracht. Hoewel door het Rijk in totaal meer geld beschikbaar werd gesteld, kreeg Leiden sindsdien minder dan de helft dan in de jaren daarvoor het geval was geweest. Het huidige kabinet is bij monde van staatssecretaris Heerma met een voorstel gekomen om de WSDV in 2005 af te schaffen en tot die tijd het geld veel meer naar de vier grote gemeenten te sturen. Dat betekent dat Leiden tussen nu en 2005 nog weer enorme kortingen te verwerken zal krijgen. Vanaf 2000 zou zelfs al het geld naar de vier grote gemeenten moeten gaan. Als dit plan door gaat dan voltrekt zich een ramp.

Bij de voorbereiding van de begroting 1991 stelde het kabinet voor op de stadsvernieuwingsgelden 30 miljoen te bezuinigen. Na ontzettend veel protest werd dit voorstel door de Kamer ongedaan gemaakt. Bij de begroting 1992 kwam het kabinet tot ieders verbazing met een voorstel 500 miljoen te bezuinigen. In de Tweede Kamer werd dit plan vreemd genoeg niets in de weg gelegd. De lobby van de vier grote steden leverde wel een ander besluit op: de herziening van de verdeelsleutel van de WSDV-gelden ten gunste van de vier grote steden wordt al per 1 januari 1993 van kracht, zodat er dus minder overblijft voor andere steden. In welke mate dit minder geld oplevert voor Leiden is nog niet bekend. Ook is de Kamer, zij het schoorvoetend, voor 1992 accoord gegaan met het schrappen van het WVC-deel in de stadsvernieuwingsgelden. In de loop van 1991 zijn dus niet alleen de subsidies voor woningbouwverbetering gesneuveld maar is men kennelijk ook anders gaan denken over de bijdrage van het Rijk in de stadsvernieuwing.

Stadsvernieuwing voor gemeenten die niet over ruime middelen beschikken, lijkt daarmee van de baan. Op plaatsen waar door een particulier winst te behalen is, zal een initiatief tot aanpassing aan nieuwe inzichten of wensen wel worden uitgevoerd. Op de moeilijkste plaatsen, bijvoorbeeld waar we geconfronteerd worden met bodemverontreiniging of lage opbrengsten na herinrichting zijn de winstkansen afwezig en zal het initiatief dus mede door subsidie mogelijk gemaakt moeten worden.

Een van de grote problemen in Leiden is dat we nu aan de moeilijkere plaatsen toe zijn. De oude wolfabrieken die geen bestaanskans meer hadden zijn vervangen door woningbouw. Bedrijven die vanwege nieuwe milieu-eisen uit woonwijken weg moeten, maar vanuit een eigen belang geen behoefte hebben aan verplaatsing, zijn alleen maar tot verplaatsing te verleiden als hen dat geen extra geld kost. Ook veel na-oorlogse woonwijken hebben een opknabeurt nodig. Stadsvernieuwing als integrale activiteit betekent natuurlijk meer dan opknappen van woning en woonomgeving. Het gaat om een gelijkwaardig voorzieningen niveau in alle wijken, van kinderopvang tot voldoende bibliotheekvoorzieningen.

De plannen van Heerma mogen in deze vorm niet doorgaan. Zijn redenering dat het bij de stadsvernieuwing slechts om het inhalen van achterstanden zou gaan, gaat niet op. De klaarblijkelijk succesvolle lobby van de vier grote steden, die het geld dat er nog is naar zich toetrekken, is voor de middelgrote steden onaanvaardbaar. Concreet zou een en ander voor Leiden betekenen dat we moeten stoppen met subsidiëring van monumentenrestauraties, het opknappen van particuliere woningen en van walmuren en dat een verbeteringsplan zoals nu in de Slaaghwijk wordt uitgevoerd, in de toekomst niet meer betaald kan worden. Leiden zal daarom krachtig meedoen aan de discussie die in 1992 over de voorstellen van Heerma nodig is. Rond de zomer zal hij van de Tweede Kamer definitief groen licht voor zijn onzalige plannen vragen.

Tjeerd van Rij

De auteur is wethouder voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening van de gemeente Leiden

Wie wat bewaart ...

Het Gemeentearchief is onlangs weer in het bezit gekomen van het oudste notulenboek van commissarissen van de Grofsmederij. Deze primaire bron toont de officiële beslissingen en zienswijzen van de toenmalige bewindvoerders. Het stuk bevond zich in de boedel van oud-directeur ir. M.C. de Jong. Wellicht in verband met het gedenkboek *Honderdvijfentwintig jaar Grofsmederij* (verschenen in 1961) en de vieringen daaromheen is het uit het archief gehaald en vervolgens een eigen leven gaan leiden. Nu, na dertig jaar, staat het weer op zijn plaats en maakt daarmee meer historisch onderzoek mogelijk: naar het verleden van de Grof, van de stad, van de metaalindustrie, van de economische ontwikkelingen in de eerste helft van de 19e eeuw, van de spoorweggeschiedenis enz. Ook enkele archiefstukken kunnen van grote waarde zijn voor de kennis van ons verleden.

R.C.J. van Maanen
Gemeentearchief Leiden